

אבן החכמים וגלילתה

א.

ברשותכם, מורי ורבותי, אפתח בדבר חידוד: בענין המשתה שעשה אחשוורוש ידענו, שהיה בחצר גינת ביתן המלך; ועל אותה חצר הגינה ידענו, שריצפתה היתה ריצפת בהט ושש ודר וסוחרת. מקשין העולם: הרי ארבע אלו אבנים טובות היו, ואיך לא חשש המלך מחומסים ומחמס, והיכן היו החכמים יודעי העתים, שלא עיכבו בידו. ומתרצין העולם: אחשוורוש מלך טיפש היה, ומפורסם מאמר הבריות: משהטיל שוטה אבן בגן, אין עשרה חכמים עשויים להוציאה. אבל שורת־האמת מחייבת לומר, כי מה שמצינו בשוטה, מצינו בחכם: בצלאל בן חור, שהמקרא נוהג בו לשון חכם־לב, כשם שהוא נוהג במלאכתו לשון חכמת־לב, עשה כמצווה והקים את המשכן, ובכלל חמרי עשייתו זהב וכסף, ואת החושן עשה לא ארבע אבנים טובות אלא שתיים־עשרה אבנים טובות; והוא הדין בשלמה המלך, שאף הוא נעזר לבנין הבית וכליו בבדיל ועופרת. ואם תשאל, איך לא חששו חכם־לב והחכם מכל אדם מחומסים ומחמס, הרי התשובה היא: אם שוטה מטיל אבן בגן כך, חכם המטיל אבן בגן לא־כל־שכן. וסימנך, שאם נעשה בו בבית חמס, בידי גבוה נעשה, שנאמר: ויחמוס כגן סוכו.

עד כאן המשל, מכאן ואילך הנמשל – אבן־חכמים הוטלה בגנה של תולדות־ספרותנו ואין כל יגיעה ויגיעה עשויות להוציאה. ומה האבן, היא קביעת ספרותנו בדורות האחרונים בחינת ספרות חדשה העשויה כחטיבה, שראשיתה ההשכלה והמשכה משתלשל ממנה בלבד. ודאי, אותה אבן־החכמים כמה גוונים לה, הכל לפי החכם וחכמתו – בא האחד ומושיב עליה כאבי הספרות הזאת דמות־כפל, חציה מנדלסון וחציה ווייזל, ואפילו לא הכריו, כי כל מה שתלמיד ותיק וצעיר עתידים לחדש הלכה למשה או לנפתלי הירץ מברלין, הרי דיינו בסברה, כי משנטל ראשון קולמוסו לכתוב ביאור־כתובים ומשנטל אחרון קולמוסו לחבר דברי שלום ואמת וביותר מליצת שירי תפארתו, נתעברה ספרותנו במולד חדש, הכולל לא בלבד את ההשכלה, אלא כל מה שבא אחריה עד עצם היום הזה. בא האחר ומשפר משהו אותו קונטרס־היוחסין, והריהו מושיב כאבי הספרות הזאת את הבחור מפדובה, אלא שישיבתו על אותה אבן־החכמים ישיבה של יסורים – עיקרו מושלך אל מחוצה למסגרתה של אותה ספרות, ואך הטפילה שבו, שבה הוא

מתדמה כביכול למשכילים העתידים לבוא, כנוסה מפנים לה. בא השלישי והרביעי והחמישי ועושים שינוי־מה, אם של ממש אם של בדות, אבל הצד השווה שבכולם, שהקונסטרוקציה של אותה חטיבה בעינה עומדת, ואנו מצוים להסביר בתוכה ומתוכה את חזיוני־ספרותנו בדורות אחרונים, ואנו טורחים כל הטרחות שבעולם לקיים את המצווה, שבע זיעות שוטפות אותנו, ואין אותם חזיונות מסתברים לנו.

ב.

ראשית, אין אנו יכולים להתעלם מכך, כי ספרות ההשכלה העברית בניה אינם תלמידיה ותלמידיה אינם בניה. בניה אינם תלמידיה – בניהם של משכילים לא העמידו לא קהל־קוראים ולא ציבור־סופרים לספרות שאבותיהם יצרוה; לאחר דור ופרפורי חצי־דור מתה ספרות ההשכלה העברית על אדמת־אשכז ואגפיה, מתה על סופריה וקוראיה, ויציריה נדדו למזרחה של אירופה, למצוא שם אחיזה ואחוזה לעצמם. תלמידיה אינם בניה – גם בהמשכה ואחריתה, במזרחה של אירופה, סופריה אינם מתגייסים מקרבה, אלא מקרב יריביה, ועיקרם שתי התנועות, תנועת החסידות ותנועת המתנגדות, עד שהביוגרפיה של סופריה (ואין היוצא מן הכלל בא אלא לקיימו) נוסחה כמעט קבוע ועומד, ואין חילוק בין ראובן ושמעון, אלא שראובן גדל בשטיבל או בקלויז שבגליציה או באוקראינה ושמעון גדל בישיבה שבליטא או בזאמוט, אך שניהם נתפסו בנעוריהם, ברגיל בני ט"ו ואילך, להשכלה ונעשו מנושאים. אבל ביוגרפיה אחידה כל־כך מחייבת בינה: נערי־הודים, בן ט"ו ואילך, הוא בריה מגובשה וממילא גיבושו, במידה שהוא תלוי באוירת־גידולו, נקבע לא בכוחה של ההשכלה, אלה בכוחה של אחת יריבותיה, ונמצא העובר אליה נושא, לפחות מבחינת האופי ומערך־הרוח, נחלת החסידות או המתנגדות, והוא מביאה אל תוך ההשכלה ומפעילה בקירבה. ולא עוד אלא הרכבתה של ספרות ההשכלה על גבי נחלת יריבתה היא שהבטיחה לה את עצם קיומה ואורך־ימיה; שאילו עמדה ההשכלה כמטע לעצמה, בלא חיל־מילואים או חיל־עריקים ממחנה־יריבותיה, לא נשתנתה אחריתה במזרח־אירופה מאחריתה המרה והנמירה באשכנז ואגפיה. ושאלה היא, על שום־מה הבנתם של הסופרים האלה מחייבת את לימוד הספרות שקבעה את האידיאולוגיה שלהם, ואינה מחייבת את לימוד הספרות שקבעה את המנטאליות שלהם.

שנית, אין אנו יכולים להתעלם מכך, כי השאלה הזאת מתחדדת ביותר, כשאנו מפליגים מספרות ההשכלה אל הספרות, שהז'רגון המצוי קורא לה ספרות התחיה; וביחוד כשאנו מפליגים למסכתה החשובה, שעיקרה תהיית סופריה על עצמם, מהותם ועמידתם, על דרך הריקפיטולציה של עצמם

בכוחה של ארשת-אמנות, ריקפיטולציה שפירושה התחקות האדם היהודי על עצמו, מחביון שרשו העלום מרוב-עומק לרום צמרתו העלומה מרוב-גובה, עד שאותה ההתחקות חובקת את המשולש הגדול של הנפש, התולדה, היקום. התחקות זו דרגותיה שונות, הכל לפי כוחו של המתחקה, ודרכה כפולה – סמליה ניתנו בשירה ופענוחם ניתן בפרוזה. והנה הבדק בדרך הפענוח ודרכיו, למן פייארברג עד הלקין, מגלה מלחמת-סתר בין הספרות וסופריה. הספרות נדרשת להיראות כחלקה של חטיבה, הפותחת במלוא וויזל או בחתיכת רמח"ל, ומוציאה אל מחוצה לגבולה כל שאינו משתלשל מכך; ואילו הסופרים, על גילום עצמם בשלשלת הדמויות, למן נחמן המשוגע עד יחיאל ההגרי, אינם מסתברים בתוך הסכימה של החטיבה הזאת ומתוכה; יניקתם וגידולם אינם מתמצים בה אלא גם, ועל הרוב: בעיקר, מעבר לה, ושאלה היא: על שום מה הבנתם של הסופרים האלה, וביותר של ה-alter ego שלהם, מחייבת לימוד הספרות שבתוך החטיבה הקונסטרוקציונית ואינה מחייבת את לימוד הספרות שמחוצה לה.

ג.

שאלות ששאלנו מבחינת השיטתם של בעלי הקונסטרוקציה שאלנו, שכן לשיטתנו כל אותה קונסטרוקציה על שרירות-צמצומה אין לה על מה שתישען; ולענין אותה אכן החכמים, הרי כוחם של משפט קדום ועצלות-הרגל עומד לה, ואילולא הם, היתה נמחית מאליה. ולא שאלנו שאלות אלה אלא משום שיותר משמורדים עליה על הקונסטרוקציה הזאת רוב החזיונות, וביחוד הגדולים, של ספרותנו, מורדים עליה חזיונו של ש"י עגנון וחזיונותיו. כל ניסוי הבא להסבירו ולהסבירם בתוך חטיבת ספרות, שאבותיה היו המשכילים בלבד, והרואה את שאר הספרות העברית בת-זמנם מעבר לה, הוא ניסוי של תוהו. ולא בלבד הביוגרפיה שלו מצווחת, שאם להעמיד את מסדה על מרכזי-יניקתו בעיר מולדתו, הרי ראשיתם בית-המדרש הישן מצודת-הלמדנות; המשכם הקליוז מבצרה-החסידות; אחריתם חברת ציון מקלט-המשכילות. לכאורה שלוש נקודות קטנות על מפתה של קהילה קטנה, ובאמת שלוש תנועות גדולות על מפתה של יהדות גדולה, תנועה תנועה על ערכיה וקניניה, שנעשו לו לנער נחלה חיה ולא על דרך המחלוקת הפנימית שמצינו במשכילים אחרונים, אלא על דרך ההתנגשות הדיאלקטית כמצע לתפיסת הכוליות וגילומה באמנות. כוליות, העשויה מעגל בתוך מעגל, כשכל מעגל גדול מקודמו, והעיקר שהיא מניחה לו לכל מעגל שיזרום כחוקו וכחוקתו, עד שכוללות כל המעגלים (או נאמר: מעגל-המעגלים), היא מתיחות-ניגודים ורויחות-תואם בקנה אחד. וגרעינה של יכולת הכוליות הזאת חבוי בסגולתו של המספר לחיות את

בית-גידולו, הוא בית-גידולם של הדורות האחרונים על כל יסודותיו ועד היסוד בהם, באופן שכל יסודותיו נעשו לו ערכי-אמנות שווי-יחוד ושווי-מעלה; ומותר לומר, כי אם גם ישטפו מים רבים בירדן עד שהתפיסה החד-זרמית של מסד ספרותנו ילידת מזרחה של אירופה תפנה מקומה לתפיסה תלת-זרמית, הרי יצירתו של עגנון הקדימה ועשתה את שלושת הזרמים האלה, זרם על דרכו ודרכיו, לא הפשט של פרשנות ספרותית אלא ממשות של חיות סיפורית. אם לדבר במונחי עירו נאמר, כי בכוחו נעשו גם בית-המדרש הישן, גם הקלוז, גם חברת ציון, יסודות של אמנות, וכוחו לעשותם כן, ובעודו נער שאין מסורת בידו אך יש תחושה בלב, היא המסה הגדולה שעמד בה, והיא היא שהכשירתו למסות גדולות ממנה.

ד.

המשוטט בערוגות-פעל, נפלא על ריבוי-הנפשות ושוני-יחודם; וביותר הוא נפלא על ההתערות הריבונית של יוצרם בכל אלה, ואילו ניתן למכלול העולמות והנפשות פה, היה רוהה תחילה, אך לסוף היה אומר: בכל ביתי נאמן הוא. ולא באה ההתערות הריבונית של הנותן אלא לשם התערות ריבונית של המקבל, שאם אין הוא מצוי, בין מבחינת החויה וזכרה בין מבחינת התודעה וסברה, אצל עולמות אלה ואצל נפשות אלה, יוצרם פותחם לפניו במפתח-הזכו, והוא נכנס בהם כניסה של הנייה; וכסיכומה של הניתנה כן סיכומה של הקבלה – הכוליות. ולא עוד, אלא אפשר יפה חלקו של המקבל מחלקו של הנותן, שהנותן ריבוי-העולמות ושפעת-נפשיותיהם מתנגשים בקרבו על נפתוליהם וניגודיהם, ומפרכסים אחד-אחד לצאת תחילה ועירובם צער, ואילו המקבל חי את ריבוי-העולמות ושפעת-נפשיותיהם, כפי שהם נתונים בכוח משמעתה של האמנות וקסם-עיצובה וישובם תענוג, והוא תענוג המוסיף והולך, עד שהכוליות המצטרפת חוליה-חוליה, משלימה והולכת. ואף מבחינה אחרת אפשר יפה חלקו של המקבל מחלקו של הנותן, שהנותן סדר-נתינתו, חוליה-חוליה, חלה בו הגזירה של מי יודע דרך-הרוח, ואילו המקבל סדר-קבלתו חלה בו הבחירה; רצונו הוא קורא לפי סדר כתיבתו של המספר, אם כי ניסוחו שונה במהדורות, רצונו הוא קורא לפי חלוקתו של המספר, אם כי סידרה שונה במהדורות, רצונו הוא קורא ממקום שלבו חפץ.

אבל עיקר יתרונו של המקבל שיש בידו לקרוא לפי עקרונה הפנימי של היצירה, עקרון הכוליות, שהגישה אליה פתחיה מרובים. בין יבור כפתח-גישה לעצמו את עיר-מולדתו של המספר, שהיא מרכז גדול ביצירתו ופניה מרובים, פנים של אגדה ופנים של מציאות, פנים של קדושה ופנים של גרוטסקה, פנים של עבר ופנים של הווה; בין יבור כפתח-גישה לעצמו את

גלילות עיר-מולדתו, גולת-גליציה, שגם היא מרכז נכבד ביצירתו, וימצא גם בה פנים של אגדה ופנים של מציאות, וביותר פנים שמפותכות בהם אגדה ומציאות; בין יבור כפתח-גישה לעצמו את גלות-אשכנז, שגם הוא נושא נחשב ביצירתו, וימצא חופן-אגדתה וכרי-מציאותה; וביחוד אם יבור כפתח-גישה לעצמו את ארץ-ישראל, על הקטביות של תיאורה, כעדות המרחק שבין חנניה ותהילה ועולמם ובין גברת שירה וסביבה; היא הקטביות המכונסת בסיפור "תמול שלשום", שמתיחותה הצריכה פיגורה מעבר לחוקיות הנפשית של האדם, והעלתה את מפלצת בלק – הרי אפשר לו לקורא שיפתח בקרוב ויסיים ברחוק, כשם שאפשר לו שיפתח ברחוק ויסיים בקרוב, וכאן וכאן אין סיכומו נגרע, שכן הוא יוצא מלפני טיול זה וזה ושכרו, שכר הכוליות, בידו. והרי ארבעת המרכזים האלה, מרכזי הביוגרפיה של המספר, אינם ממצים את מסגרת סיפוריו וענינם, לא מבחינת המקום ולא מבחינת הזמן.

אמת, המקום הוא נרחב וגדול – ניתן לראות עין בעין, כיצד בית-הגידול, בית המשפחה, קהילת עיר-הילדות וגליליה מתרחבים והולכים לידי תפיסת מעגל-דורות שלם, כשם שניתן לראות עין בעין, כיצד מעגל-הדורות, על מלחמותיו ושלומותיו, מתרחב והולך לידי מעגלו של שבט אשכנז, וכיצד גם הוא נשלב והולך במעגלה של תולדת העם, אמונתו וארצו. אבל הרי יש גם גילויים שהם במקום לא-מקום – הלא ידענו סיפרי "ספר המעשים", שאנו מתקשים לשרטט מקומם במפה, כי גילוייהם ונושאייהם נראים לעינינו כפי שהם שרויים בערבובם בנפש. אמת, הזמן גם הוא נרחב וגדול – ניתן לראות עין בעין, כיצד מציאות דור קרוב משתלבת במציאות רחבה ממנה, על דרך הרחבת מסד-חיותיו של הסופר, בין באופן שיסודיהם נשליבים בדמויות ובמאורעות של זמנים שונים, וקובעים פרקי-אפיקה בתולדות-דורותיהם, בין באופן שהאבטוביוגרפיה של המספר באה על הרחבתה, כביוגרפיה של משפחתו הכורכת דורות הרבה, כמין סאגה של בית-אבות, שסופה בקהילת גליציה ותחילתה בעבי הדורות של קהילות אשכנז ואיטליה וארץ-ישראל, עץ-עבות ועץ-אבות של כליל-משפחות, ראשי-גולה ומנהיגי-ישורון. וזה מקרוב ראינו הרחבה מפנים להרחבה – מסת המספר לראות גלגולי עצמו בדורות רחוקים, עד ימי האבות והמדבר והשופטים והמלכים, מסת שילוב חויות-עצמו לתוך המיתוס. אבל הרי יש גילויים שהם בזמן-לא-זמן – סיפורים, שנבראת בהם מציאות הנראית כממשות היסטורית, אולם ההיסטוריונים אינם יודעים זמנה, ואילו המבקרים שיעינינו היטב ימצאו עד-מה המציאות ההזיונית הזאת, שתיאורה מפתה להודות במהימנותה, בנויה חמרי סיפוריו, שמציאותם ידועה לנו על דקדוק-מקומה ודקדוק-זמנה.

כדי לעמוד על יחודה ושיעורה של הכוליות הזאת, דין להשוותה לאותה כוליות, שההערכה המצויה מצאה בראש אמני-הפרוזה שלנו בדורות אחרונים – מנדלי. הכוליות, המיוחדת לו, באה על ביטוייה בהגדרה: ציירה של כנסת-ישראל. ואם לדקדק, הרי מתוך שתחום-המושב לא היה גם בזמנו כל כנסת-ישראל, נמצא שמי שלא ראה את כל כנסת-ישראל, לא היה יכול להראותה, ואין לבוא עליו בטרוניה על כך; אבל מה שיכול היה לעשות ולא עשה הוא להעלות את תחום-המושב כדי פתח-מוצא לראיית כל כנסת-ישראל במערכת-הדור, ראייה שגם היא עשויה היתה להיות פתח-מוצא לראיית כנסת-ישראל במערכת הדורות. אבל, כנודע, מנדלי מידת האמן שבו, שהראתה לו דברים כהויתם, גברה עליה מידת המשכיל שבו, שהראתה לו אותם בעיקומם, ונשמטו לו פרשיות גדולות אפילו במסכת-זוטא של כנסת-ישראל, כפי שהיתה נטועה ועומדת לפניו, וכן היא ניצבת, קהילת ישראל, שבסיפוריו, באין תולדה לפניו ובאין תולדה אחריה, בעוד שתפיסת הכוליות היתה מעמידתה אמצע חי, כפי שהיא אמנם עומדת ביציריהם של כל שניסו לעלות על דרכה של הכוליות, למן אש ואופאטושו עד שניאור וקבק.

אבל דרכו של ש"י עגנון שונה גם מדרכה של הרביעיה הזאת, שהרחיבה את מעגל הסיפור אל מעבר לזמנם ומקומם, אם מעשה קפיצה על גבי תקופות בתולדות העם אם מעשה הליכה עקיבה ורצופה בתוכן, כשהצד השווה הוא בטיפוח הסוג הנקרא רומן או סיפור היסטורי. דרכו של עגנון לא מעשה הפלג מרווח אלא מעשה שכינות צפופה, או אם לדבר במונח מבית: דרכו דרך המדרש. הרוצה לראות את הפיגומים, המשמשים את ענינו, הולך אצל "ספר המעשים", אבל הרוצה לראות את הפיגומים, המשמשים את בנינו, ילך אצל ספרו "אתם ראייתם" – מעמד-הר-סיני, לא כדרך שהיה טורח ואף טרח עליו מספר הבונה רומן היסטורי, מתוך גידורו של המאורע וסביביו בזמנם ובמקומם, אלא כדרך שחי אותו המדרש בכל המקומות ובכל הזמנים. אולם נוקשנו בלשוננו, שהוצרכנו לומר: כמעט בכל המקומות ובכל הזמנים. כי אף-על-פי שהמחבר כלל גם את האחרונים, מהם אף מבני-זמנם של בוני ספרותנו הקרויה חדשה, לא כלל לא את אבותיה ולא את ממשיכיהם, כאילו אין להם חלק במעמד-הר-סיני. אבל שמיטה זו, על טעמה וביאורה, הוא ענין לגופו, ואנו עניננו עתה בקביעה, כי עגנון משאת-נפשו היא תפיסת הכוליות, באופן שכל פרט ופרט יעמוד ביחודו על מקומו וזמנו, אך כולם כאחד יהיו נסקרים בסקירה אחת. אמרנו: משאת נפש, ודין שנוסיף ונאמר: משאת נפש שקיומה אינו בגבול כוחו של האדם, אך הוא בגבול מאוייו ונמצאים יצירי עגנון כציוני המאויים האלה, וכציוני מתיחות, שהיא

בסופה מתיחות טראגית, לקיימם, ולפי שהחקר והביקורת אין בכוחם לדון אלא במה שיש לפנייהם, הרי אף-על-פי שהיש שלפניהם הוא משופע ביותר, כברכת סגולתו של המספר וסגולותיו, הרי מתוך שאין הוא הכל, ואדרבה אפשר שיותר משיש בידנו יש באוצרותיו שהם עמו בכתובים, אין אנו יכולים אלא לשער, כי לא ידענו עדיין את מלוא המתיחות, והגדולה שבמסותיה עודה לפנינו.

1.

אולם אם לחקר וביקורת דין לומר, שאין היא מודדת לו למספר כמידתו – הוא מגיש לפנייהם את כוליותו, ואילו הם כמשתמטים הימנה, ובעקבותיהם נגרר גם הקורא הנוהג על דרך דין הניין לי ויתרון לא הניין לי. וביותר אמורים הדברים בקורא, שיוהרתו מרובה מעניויותו, ושעל-כן אין הוא יוצא לחפש אלא יוצא למצוא – אם עמידתו בתוך השיטה, הריהו פוקח עינו לרְחֹחַה לספוג דמותם של יריאים ושלימים ועוצמה שלא לקלוט מראם של נבוכים ומעורערים; אין עמידתו בתוך השיטה – איפכא. וכן נמצא גונח: מי יתנני המשכה של "הכנסת כלה" ותחי נפשי בגללה, כשם שנמצא מגעגע: הב לנו את המשכה של "שירה" ואם לא מת אנוכי; ובהתנגשות המשאלות מתקיים ענין ותהי האמת נעדרת כדרושה, שהיא נעשית עדרים עדרים, פלוני נוטל לו שור-הפטם ואלמוני שואל לו רחלה קטנה, הכל לפי תאות אכילתו וטעמה, ובינתים פורחת נפש הכוליות מהרגשת הקוראים ומתה בתודעתם.

היינה מספר כמין מעשה שהיה – מעשה שנסע בדיליו'אנס ושכנתו עלמה, שהראתה ידיעתה במסכת סופרים, וכן הפליגה ברוב בקיאות בטיבו של גיתה ופעלו, אולם משנשאלה לשקספיר לא ידעה עד מה. והתמיהה על כך נתישבה מתוך שלמדה בעל-פה לכסיקון, וכבר בלעה אותיותיו ראשונות ולא הגיעה עדיין לאותיותיו אחרונות. לעלמתי ברכבי-היינה דימיתך, קורא עגנון, אם כי אפשר דרכך בסדר הפוך, שאתה מקדים אותיותיו אחרונות לאותיותיו ראשונות, אך מה נעשה ושלימותו של סופר וספר כשלימותה של לשוננו, שהמחסר ממנה אות אחת, מתחייב בנפשו ובנפשה כאחת.

2.

דומה, כי לאחר מה שניסינו לברר, אין אנו חייבים לבזבז דברים הרבה כדי להוכיח, כי דרכו זו של הקורא אינה דבר-מקרה – הוא, פשוט, אינו מוכן בללוע את הכוליות הזאת ולעכלה. והרי לא בלבד בית-הספר, אלא גם המחקר והביקורת לא הכיננוהו לכך. תאמר: בית-הספר – הרי מוריו התחנכו עצמם, ועתה הם מחנכים את זולתם, על פי קונצפציה של ספרות, שאי אפשר

להאיר בתוכה ומתוכה את מנדלי; קל-וחומר את ביאליק שלאחריו; קל-וחומר-בן-בנו-של-קל-וחומר את עגנון שלאחריהם. כי קונצפציה, שיש בידה להסביר את מקורו ומקורותיו בחברת ציון הצעירה, אך אין בידה להסביר את מקורו ומקורותיו בקליוז שלפניה ואת מקורו ומקורותיו בבית-המדרש הישן שלפניהם, הרי היא מסבירה את קצתו ואינה מסבירה את כולו; ואם במקורו ובמקורותיו הקרובים כך, במקור-מקורו ובמקורי-מקורותיו הרחוקים לא-כל-שכן. תאמר: המחקר – ודאי שיש בידו לסייע, ויפה הסיוע שהושיטו כמה וכמה חכמים, אבל דרכם שהם מתגדרים, איש איש בעוגתו, אם עוגת חקר ההלכה והאגדה, אם עוגת חקר הלשון והסגנון, אם עוגת חקר הפילוסופיה או הסוציולוגיה וכיוצא באלה, והקורא רואה את המספר וסיפורו מפוצלים, פיצול-נושאים ופיצול-יסודות, על פני דיסציפלינות שונות; וכל עוד לא הצטרפו הפרוטות היקרות האלה כדי חשבון של מטבע כולל ויקר מהם, הרי חפצו של הקורא להגיע לכלל תפיסת כוליותו של המספר ומיצויה אינו נשכר אלא במעט. תאמר: הביקורת – ודאי שיש בידה לעזור ויפה העזרה שהושיטו שלושה דורות מבקרים, אבל תעודתם רחוקה ממעלת השלימות ואפילו מקירובה.

ודאי אין להתעלם מן הרומן המוזר שבין המספר ומבקרו, שהוא מערער כלל גדול, שנדרש בו באותו רומן, הלא הוא הכלל האומר, כי מבקר כותב על סופרו תחילה מתוך התלהבות, אחר-כך מתוך הרגל, ולסוף מתוך רחמנות. ראשית, מבקרו של עגנון, אפילו רצה לכתוב עליו תחילה מתוך התלהבות אינו יכול, שכן יחסו המוכרח הוא יחס של תהיה והפלאה; שנית, מבקרו אפילו רצה לכתוב עליו אחר-כך מתוך הרגל אינו יכול, כי מה יועילו הרגלו, כשהמספר מורד, מרידת-סתר מתמדת, על הרגלו שלו עצמו, וניגלה וחוזר וניגלה בפנים אחרות, כדרך המגלה צדדים נוספים לתשלום הכוליות; שלישית, מבקרו אפילו רצה לכתוב עליו לסוף מתוך רחמנות אינו יכול, שכן רחמנות זו נדרשת לו שיגלגלה על עצמו, שככל שהמספר ניגלה וחוזר וניגלה בפנים אחרות, מבקרו רואה חוזר ורואה, שהערכתו צריכה בדיקה, וכשהוא פותח בבדיקה, היא מחזירתו לראשיתו, כלומר למעמד התהיה וההפלאה. עד כאן על המבקר, שיש בידו יכולת בחינה של המספר על מקורו ומקורותיו, אבל בינתיים גדל גם מבקר הנוהג, כמותו כקורא המצוי, בחינת דין הניין לי ויתהון לא הניין לי, והוא בורר לו חלקה אחת או אחרת, ככל האפשר קטנה, וטורח להשליט את עצמו עליה בלבד, ואפילו הוא מגייס מיטב כוחו בניחות, הרי מתוך שאין הוא יודע לברר לעצמו, וממילא לזולתו, את החלק כחלק, מגרעתו הזאת מכבה את רוב יתרונותיו, אם לא את כולם, ואף הוא קרבן לאותה לקות היוצאת מלפני תלמוד ספרות, שאינו מעמיד את תלמידו על כבשונם של חזיונותיה וכבשונותיהם. רק כוליות התפיסה של

ספרות הדורות האחרונים תפלו נתיבה לתפיסת הכוליות של גדולי סופריה. אמת אין אתנו יודע, מתי תבוא איתה תמורה, אך זאת נוכל לשער כי בוא תבוא, אולם עד שתבוא נברך על המעשה שנעשה עתה לעינינו – ירח עגנון, שעיקרו בתפוצת כתביו בעם, ועיקר תפוצתם לעורר לקריאתם לתומם וכתומם, ויעשו הם עצמם לעצמם. והדגש הוא בצמד התיבות: לתומם וכתומם. שכן הנחת־אב להבנת עגנון היא בהכרתו בשלימותו; והנחת־אב להכרתו היא, כמובן, קריאתו בשלימותו.

ח.

וברשותכם אסיים בדבר חידוד בענין המן, שחכמינו אמרו עליו, כי כל אחד ואחד היה טועם בו טעמו שלו. לכאורה מידה זו ברכה היא, אבל מה נעשה והיא נוהגת במדבר, ואינה נוהגת בארץ הבחירה, ולא המדבר אלא ארץ־הבחירה נשבע ד' לאבותינו. עד כאן המשל, מכאן ואילך הנמשל – והיא האמירה שנתפשטה ונעשתה כשגרה: כל ישראל יש להם חלק בעגנון וכל אחד ואחד טועם בו טעמו שלו. לאמור, כל ישראל נוהגים בו מידה שהיא יפה למדבר, שנוהג בו המן שאין בו אלא טעם האוכל, ואינה יפה לארץ־הבחירה שנוהגת בה הפת, פת שלימה, אפויה ורדויה; נאכלנה לתומה וכתומה.

[כ"ב טבת תש"ד]